

KÖZLEMÉNYEK

A *Missale Dominorum Ultramontanorum* keletkezéstörténetéhez* Jelen tanulmány egyetlen problémakört tárgyal: megkísérli azonosítani az első nyomtatott, magyarországi használatra készült misekönyv, a *Missale secundum ritum dominorum ultramontanorum* megrendelőjét. Összességében kevés tényszerű újdonsággal lehet szolgálni, ám a már rendelkezésre álló adatok összegyűjtése, összefüggéseik láttatása talán mégis új megvilágításba képes helyezni e fontos misekönyv keletkezését, amelyet Dennis Rhodes a Veronában készített legkülönlegesebb és legérdekesebb ősnymtatványnak nevezett,¹ s amelyet az 1484-es *Missale Strigoniense* kritikai kiadásának előszavában a sajtó alá rendező Déri Balázs is „igen problematikus” kiadványnak minősített.²

A kiadás kolofonjából tudjuk, hogy a misekönyvet 1480-ban nyomtatták Veronában – a zárszó szerint augusztus 27-én végezve a munkával – a használt típusok alapján pedig beazonosítható a nyomdász, a leginkább Észak-Itáliában működő Pierre Mauffer.³ A kiadványnak jelenleg 18 példány⁴ és egy változata ismert.⁵

A kiadástörténetre rákérdező modern kutatás felgöngyöltését egy 1959-ben publikált dokumentum felidézésével érdemes kezdeni. Antonio Sartori publikálta azt az 1479. december 1-jén, a padovai Francesco Giusti jegyzőnél aláírt szerződést, amely nagy valószínűséggel fényt derít a *Missale*

* Jelen írás az OTKA 81430. számú, „XIV–XVI századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban” című projekt keretében készült. A szöveg bizonyos részletei olasz nyelvű publikációban megjelentek I. Mátyus Norbert, *Antonio di Sánkfalva e il primo missale all'uso della Chiesa ungherese = Nuova Corvina*, 20(2008), 63–68. Ezúton köszönöm meg Körmendy Kingának, hogy a szakmai segítség mellett biztatásával is hozzájárult a tanulmány megírásához.

¹ RHODES, Dennis E., *Studies in early Italian printing*, London, Pindar, 1982, 238–239.

² DÉRI Balázs, *Introduction = Missale Strigoniense 1484*, ed. Déri Balázs, Bp., Argumentum, 2009 (Monumenta Ritualia Hungarica, 1), XVIII, 88. jegyzet.

³ Mauffer tevékenységéről a legfrissebb összefoglaló I. Piero SCAPECCHI, *Mauffer, Pierre = Dizionario Biografico degli Italiani*, LXXII, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2009, 297.

⁴ A CIH 11 példányt sorol föl *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum* cím alatt; a teljesebb katalógust I. SOLTÉSZ Erzsébet, *Missalia Hungarica = Beiträge zur Inkunabelkunde 3, Folge*, 6(1975), 58–62, I. tétel. Vö. továbbá: HUBAY Ilona, *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek*, Bp., OSZK, 1938 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 5), 23; leírás: 37; valamint GW M24106.

⁵ Imrich KOTVAN, *Missale Strigoniense – H 1142 = Beiträge zur Inkunabelkunde 3, Folge*, 3(1967) 189; valamint SOLTÉSZ 1975, i. m. Ia. tétel. A példány különlegessége, hogy a második ívfüzet, de csak az, ki lett emelve a nyomtatványból és egy másik került a helyére. A szövegfolyamban és a sorok számában is keletkezett ezáltal ugyan kisebb változás, de a lényegi eltérés az Incipit megváltozása: az „Ordo missalis secundum ritum dominorum ultramontanorum” helyett „Ordo missalis secundum ritum almae Ecclesiae Strigoniensis” kerül a lapra. Kiemelendő továbbá, hogy nem kései változtatást történt, hiszen a módosítást maga Mauffer hajtja végre a saját betűtípusaival.

keletkezéstörténetének első állomására. A szerződés értelmében a Toscolano völgyében, a Garda-tó partján működő papírgyártó Scalabrino Agnelli kötelezettséget vállalt arra, hogy 260 rizsma papírt elad és a következő év – azaz 1480 – februárjára Veronába szállít Pierre Maufer nyomdász, valamint egy magyar származású, bresciai kanonok, bizonyos Antal megrendelése szerint: „vir ser Scalabrinus de Toscolano de Agnelis promissit Venerabili Decretorum scolari domino Antonio canonico Brisiensi de Ungaria quondam Dionisi nunc habitatori Padue in contrata Columbinorum et magistro Petro Franciosio stampatori... habitatori nunc Padue in dicta contrata ibi presentibus... eisdem dare et vendere rismas ducentas sexaginta conductas in civitate Verone expensis ipsius ser Scalabrini.”⁶ A szerződés megkötésekor továbbá a kereskedő bemutatott két mintaívet az által gyártott papírból „pro declaratione veritatis”, pontosabban, hogy a szerződő felek meggyőződhesse az általa forgalmazott áru minőségéről.

A dokumentum alapján aztán 1995-ben Daniela Fattori és Ennio Sandal levonták azt a logikus következtetést, hogy a papírvásárlásról és -szállításról szóló megállapodás a már tervezett, aztán nem egészen egy évvel később el is készült *Missale secundum ritum dominorum ultramontanorum* létrejöttének első aktusa.⁷ Fattori szerint a birtokunkban lévő információk – egyrészt egy Veronában Pierre Maufer által nyomtatott, de magyarországi használatra készült misekönyv, másfelől egy magyar kanonok, aki a normandiai nyomdász társaságában egy évvel korábban papírt vásárol, és azt Veronába viteti – olyan szépen simulnak egybe, hogy ugyancsak motiválnak tünik a két tény összekapcsolása.⁸

Azt tudjuk tehát, hogy 1479 decemberében egy Antal nevű kanonok és Maufer együtt készülnek a misekönyv kinyomtatására. Innen Borsa Gedeon 2001-ben publikált cikke vezet tovább, amely megpróbálta azonosítani Antal kanonokot.⁹ A közlemény Ennio Sandal Borsa Gedeonnak címzett magánleveléből indul ki: a neves olasz könyvtörténész kutatásai szerint „az első, hazai misekönyvet »Antonius de Hungaria, canonicus strigonienis« rendelte meg Itáliában.” A magánlevél továbbá – miként Borsa Gedeon közli – kilátásba helyezte, hogy Sandal a felfedezésről „külön cikkben tájékoztatja majd a magyar szakköröket.”¹⁰ Ez, tudomásom szerint, azóta nem történt meg. Mindenesetre a száraz közlés alapján Borsának sikerült azonosítania egy Komjáthi Antal nevű, „a nyugatmagyarországi Felsőőr körzetében levő kis községből, Vaskomjátról” származó esztergomi kanonokot, aki elvben lehetne a misekönyv megrendelője.¹¹ Érdemes azonban megjegyezni, hogy Sandal magánlevelében egy új – és dokumentálatlan – adattal találkozunk: a magyar Antal kanonok itt nem bresciai, hanem esztergomi. Lehetséges természetesen az adatot úgy értelmeznünk, hogy Antal esztergomi születésű ugyan, de az események idején Bresciában kanonok.

Itt érne véget a nyomozás, ám egy újabb adat kiegészít, hiszen 2007-ben Francesco Piovan szempontunkból igen érdekes dokumentumokat publikált egy Antal nevű magyar kanonokról.¹² Sikerült

⁶ SARTORI, Antonio, *Documenti padovani sull'arte della stampa nel sec. XV = Libri e stampatori in Padova. Miscellanea di studi in onore di mons. G. Bellini, tipografo editore libraio*. ed. Antonio BARZON, Padova, Tipografia Antoniana, 1959, 178–179, LII. tétel.

⁷ Daniela FATTORI, *Nuove ricerche sulla tipografia veronese del Quattrocento = La Bibliofilia*, 97(1995), 13–16; valamint Ennio SANDAL, *Gabriele di Pietro, uno stampatore veneto a Toscolano = Cartai e stampatori a Toscolano. Vicende, uomini, paesaggi di una tradizione produttiva*, ed. Carlo SIMONI, Brescia, Grafo, 1995, 74–75.

⁸ FATTORI 1995, i. m. 15.

⁹ BORSA Gedeon, *Ki volt Antonius de Hungaria, az első esztergomi misekönyv megrendelője? = Magyar Könyvszemle*, 117(2001), 204–205.

¹⁰ Uo., 204. A cikkben Emilio Sandal szerepel, ami – véleményem szerint – elírás lehet.

¹¹ Uo., 205.

¹² Francesco PIOVAN, *Una società di stampa tra Pierre Maufer e Zaccaria Zaccarotto (con note per il Missale Dominorum Ultramontanorum: C 4125) = Quaderni per la storia dell'Università di Padova*, 40(2007), 209–216.

megállapítania, hogy 1479. október 20-án, vagyis mintegy másfél hónappal a papírkereskedővel kötött szerződés aláírása előtt két évre bérelt házat Padovában, a Ca' di Dio utcában, s azonnal bele is kezdett a bérlemény felújításába. Érdemes talán megjegyezni – mivel fényt derít Antal kanonok anyagi viszonyaira is –, hogy a felújítás során három üveg-, és két vászonablak, továbbá két kémény került kialakításra, valamint a beltér vakolása és a padlózat lefektetése is megtörtént.¹³ A felújítási munkálatok ideje alatt a magyar klerikus a Colombini utcában lakott, ahol vendége, vagy bérlőtársa volt Pierre Maufer nyomdász. De Piovannak sikerült egy szempontunkból még fontosabb információra is rábukkannia. Egy újabb szerződésről van szó, amelyben ugyan Antal kanonok nem, csupán Maufer érintett, mégis talán misekönyvünk keletkezéstörténetének egyik legfontosabb momentumja. Eszerint a jegyzők pultjait igen gyakran látogató Maufer 1480. január 13-án társul Zaccaria Zaccarottóval, mégpedig egy itáliai misekönyv és esetleg más, jövedelmező nyomtatványok kiadására. A szerződés bevezető része így olvasható Piovan átírásában „Cum zò sia cossa che m(aestr)o Piero Franzosso stampadore, habitta al presente a Padoa in la contrà di Collumbini in caixa de miser Antonio Ungaro, vada a Verona a stampar i mesalli al modo de Ungaria a miser Antonio Ungaro, ed abia intention de lavorar a Verona e altro, è venuto cum miser Zacharia de Zacharoti, citadin de Padoa... , a questi patti, convention e accordi: fornito che serano i ditti mesalli del ditto miser Antonio, nui debiamo stampar a bona compagnia i mesalli al modo de Italia...”¹⁴ Tehát ezek alapján Fattori következtetését immár ténynek tekinthetjük: valóban a magyar rítusnak megfelelő misekönyv nyomtatása állt a papírvásárlás mögött; s az is kiderül, hogy a nyomdász 1480 januárjában még Padovában tartózkodott, s az ekkor létrejött szerződéstől függetlenül elsődleges feladatának még mindig Antal kanonok misekönyvének nyomtatását tekintette.

Ezek után már csupán az a feladat maradt hátra, hogy találjunk egy ekkor éppen Itáliában tartózkodó és tanuló, viszonylag tehető – 260 rizsma papírt megvásárolni, egy padovai házat kibérelni és felújítani képes – Antal nevű kanonokot, aki mellesleg bizonyos kapcsolati tőkével is rendelkezik, ha kora egyik igen aktív, bár gazdaságilag nem megingathatlan nyomdászát is vendégül látja otthonában.

A padovai Studio magyar tanulóit összegyűjtő Veress Endre könyvét felülve Piovannak sikerült is rábukkannia Sánkfalvi Antal kanonokra, aki 1478 januárjában tanúként vesz részt Nádasi Márton („Martinus de Nadasd canonicus ecclesiae Collocensis”) kánonjogi doktorátusán.¹⁵ A Veress által átírt dokumentumban Sánkfalvi „ecclesiarum Bachiensis et Waciensis canonicus”-ként van megemlítve.¹⁶ Most már csupán az a probléma, hogy Antal kanonok egyszerre bresciai, esztergomi, váci és bácsi. Lehet természetesen javadalomhalmozó, de dokumentáltság hiányában az esztergomi kanonokságát célszerű figyelmen kívül hagyni. Így már csak a bresciai stallum tűnik problematikusnak, hiszen mindössze egy dokumentum tesz róla említést, a fent idézett, Sartori által kiadott szerződés: itt olvastuk azt, hogy Antal bresciai. Am végül ez az adat is hibásnak bizonyul: Francesco Piovan, aki kezébe vette az eredeti iratot, megállapította ugyanis, hogy a szövegben nem Brisiensi, hanem Vasiensi szerepel.¹⁷ Ennek fényében nagy biztonsággal jelenthetjük ki, hogy Sánkfalvi Antal váci kanonok a *Missale Dominorum Ultramontanorum* megrendelője.

Sánkfalvi Antal életéről a legfontosabb dokumentum az az oklevél, melyet Mátyás bocsátott ki 1489. november 16-án, s melyben címert adományozott Sánkfalvinak.¹⁸ A címereslevél felsorolja azon

¹³ Uo., 211–212.

¹⁴ A szerződés teljes szövegét l. Uo., 215–216.

¹⁵ Uo., 211.

¹⁶ VERESS Endre, *A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, Bp., MTA, 1915 (Magyar Történeti Emlékek, 1), 17.

¹⁷ PIOVAN 2007, i. m. 211. Forrásdokumentum: Padova, Archivio di Stato, Archivio notarile, 1595, f. 105rv.

¹⁸ Az armális levél szövegét l. NAGY Gyula, *Lázói János címere = Turul*, 8(1890), 208–209.

érdemeket, melyekkel Sánkfalvi az évek során kitüntette magát a király előtt: 1463-ban Vitéz János oldalán járt Frigyes császárnál, hogy a korona visszaszerzéséről tárgyaló püspököt segítse. A tárgyalások sikeréről, vagyis arról, hogy Frigyes hajlandónak mutatkozott visszaadni a koronát, ő vitte a hírt az udvarba. 1472-ben, Nifor Imrét kísérte Lengyelországba. Aztán az 1486-os évvel kezdődően több itáliai és francia követségéről is tudomást szerzünk: ekkor azonban már nem segédként volt jelen a különböző delegációkban, hanem követként járt Nápolyban, Franciaországban, Velencében és Milánóban.¹⁹ Mátyás halála után is az udvar egyik fontos diplomatája maradt, előbb pozsonyi prépostként, majd már nyitrai püspökként:²⁰ II. Ulászló Rómába és Nápolyba küldte, hogy az özvegy Aragóniai Beatrixszel kötött titkos házassága tekintések semmisnek és így elnyerhesse a milánói Bianca Sforza kezét.²¹

Mindenesetre számunkra érdekesebb életének az 1480-as éveket megelőző szakasza. Sajnos ezen időszakról – a címereslevélben említett két követjárásán túl – igen keveset tudunk: tanulmányait Bécsben kezdte, 1454-ben iratkozott az egyetem Magyar Nemzetébe.²² Tanulmányai befejezése vagy félbeszakítása után a királyi kancellária jegyzője lesz – „notarius cancellarie regie” –, miként kiderül Mátyás 1468. december 12-én kelt okleveléből, amelyben a Sánkfalvával szomszédos Gömör megyei Harkács és Luta településeken lévő királyi jogot adományozza Sánkfalvinak és testvérének.²³ Bizonytalan, hogy mikor lesz váci kanonok, mert az első erre utaló dokumentum 1478-as: a fent idézett padovai egyetemi tanuskodás. Ezt követően nagy valószínűséggel Padovában maradt, és folytatta tanulmányait, valamint felügyelte a misekönyv nyomtatását. De a nyomtatvány elkészülte után sem valószínű, hogy hazatért Magyarországra: egyrészt, mint láttuk, két évre bérelt szállást Padovában, majd 1482-ben már Rómában találjuk, június 21-én belép a Szentlélek-társulatba, s mint váci kanonok írja alá a belépési nyilatkozatot.²⁴ Két évvel későbbi egy szentszéki dokumentum: 1484. szeptember 12-én VIII. Ince pápa megerősíti azt a még IV. Sixtus által 1482-ben kiadott engedélyt, miszerint Sánkfalvi két egyházi jövedelmet is nyerhet, ami megmagyarázza bácsi és váci kanonokságát.²⁵

¹⁹ Sánkfalvi életéről és tevékenységéről I. FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király diplomatái. X. Sánkfalvi Antal = Századok*, 32(1898), 871–875; valamint BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971, 236–237, főképp 237, 93. jegyzet; bibliográfiai adatok tekintetében I. továbbá: KÖBLÖS József, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 2004, 465–466.

²⁰ Erről részletesen I. KNAUZ Nándor, *A pozsonyi káptalannak kéziratai = Magyar Sion*, 4(1866), 772. Itt érdemes továbbá megjegyezni, hogy nyitrai püspökként egyházmegyei zsinatot tartott 1494-ben, melynek szövegét 1560-ban Bornemissza Pál nyitrai püspök nyomtatta ki a plébánosoknak szóló ajánlással Bécsben. (*RMK III*, 476.) Az adat arra világít rá, hogy Sánkfalvi diplomáciai tevékenysége mellett aktívan irányította a rábízott egyházmegye életét is.

²¹ Erről részletesebben I. FRAKNÓI Vilmos, *Erdődi Bakócz Tamás élete*, Bp., Méhner, 1889 (Magyar Történelmi Életrajzok), 49–50; valamint BERZEVICZY Albert, *Beatrix királyné (1457–1508)*, Történelmi élet- és korrajz, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1908 (Magyar Történelmi Életrajzok), 444, 521–534; Sánkfalvi II. Ulászló követeként teljesített szolgálatairól Bonfini is beszámol és megemlíti, hogy „Antonius episcopus gravitatis et prudentie studiosissimus” volt. Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, I., ed. Fögel József, Iványi Béla, Juhász László, Lipsiae, Teubner, 1936, 1.1.404.

²² SCHRAUF Károly, *A Bécsi Egyetem Magyar Nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*, Bp., MTA Történelmi Bizottsága, 1902, 92.

²³ L. BÓNIS 1971, i. m. 237.

²⁴ *Liber confraternitatis S. Spiritus de Urbe. A római Szentlélek-társulat anyakönyve 1446–1523*, Bp., MTA, 1889 (Vatikáni Magyar Okirattár, I/5), 8.

²⁵ CZAIH Á. Gilbert, *Regeszták VII. Imre pápa korából = Századok*, 2(1902), 511.

Az eddigi, a misekönyv születése szempontjából fontos adatokat tehát így összegezhetjük: Sánkfalvi Antal váci kanonok 1477–78 fordulóján Padovába érkezik, hogy az itteni egyetemen folytassa Bécsben megkezdett tanulmányait. 1479 őszén házat bérel, melyet felújítat, s a renoválás ideje alatt egy másik bérleményben lakik, együtt Pierre Maufer nyomdással, akivel közös vállalkozásba fog: papírt vásárolnak. A következő év folyamán, februártól augusztus végéig pedig kinyomtatják a *Missale Dominorum Ultramontanorumot*.²⁶

Ezzel ugyan választ kaptunk arra a kérdésre, hogy ki volt a megrendelő, a misekönyv keletkezésének okai még homályban maradtak, hiszen nem plauzibilis az a feltételezés, hogy a misekönyv nyomtatása Sánkfalvi Antal magánkezdeményezése lett volna: egy kanonok, legyen bár jövedelemhalmozó, nem valószínű, hogy a misekönyv összeállítását, nyomtatását, szállítását és eladását egyedül kezdeményezni, finanszírozni és felügyelni tudta volna. Már csak az az egyszerű tény is kizárni látszik egy ilyen hipotézist, hogy – miként láttuk – Sánkfalvi több éven keresztül dokumentálhatóan csak Itáliában tűnik fel. Ettől még figyelemmel kísérhette a kiadvány nyomtatását (bár ő Padovában bérelt lakást, a munka pedig Veronában folyt), esetleg a könyveket Magyarországra is hozhatta, de arra bizonyosan nem lett volna ideje, hogy az eladást, illetve terjesztést is irányítsa.²⁷ Hogy ki volt a megbízója, esetleg társa, arra jelenleg nincs forrásunk.²⁸

MÁTYUS NORBERT

²⁶ Itt további kérdésként merülhet fel, hogy a Padovában lakó Sánkfalvi és Maufer miért Veronába vitetik a megvásárolt papírt, és miért ott nyomtatják a könyvet. A kérdésre kimerítő válasszal szolgál Piovan fent idézett tanulmánya. Egyfelől Padovában monopolhelyzetben volt a Battaglia papírkereskedő cég, amelynek tulajdonosa az a Federico Corner volt, aki éppen ekkor podestaként irányította a várost. S mivel a magyarországi használatra szánt misekönyvet – miként láttuk – a toscanói Scalabrino Agnelli által forgalmazott papírra nyomtatták, valószínűleg kockázatos lett volna Padovában nyomtatni. Másrészt Piovan arra is figyelmeztet, hogy az 1479–80-as években egy „pestisszerű” járvány söpört végig a városon, aminek következtében sokan – az egyetem tanulóinak mintegy 80%-a – hagyták el a várost, következésképp erősen megcsappanhatott a könyvnyomtatásban használható szakemberek száma is. Logikus és szűkszerű is tehát Maufer döntése, hogy Veronába helyezze át nyomdáját, ahol egyébként baráti kapcsolataira is támaszkodhatott. Vö.: PIOVAN 2007, i. m. 212–214.

²⁷ Főképp, ha figyelembe vesszük a feltételezhető példányszámot. A könyv formátumát (ívrét), a lapok számát (358), és a papírmennyiséget (260 rizsma = 124800 ív) figyelembe véve megállapítható, hogy 10%-os selejttel számolva minimum 650 példányra volt elégséges a beszerzett papír.

²⁸ Szinte önmagától adódik a feltevés, hogy Mátyás. Ez azért valószínűtlen, mert azok a korabeli idézendő szerkönyvek, amelyek mögött valóban felsejlik a király, nem mulasztják el ezt az elő- és zárszavakban kihangsúlyozni. Lévén Sánkfalvi váci kanonok, gyanakodhatunk akár Bárhory Miklós váci püspökre. Jelen pillanatban semmilyen adattal nem rendelkezünk az esetleges részvételére vonatkozóan, de talán érdemes a szakirodalom egyik, e tekintetben érdekes mondatára rámutatni. TÖRÖK József egyik tanulmányában – *Báthory és a kortárs magyar püspökök = Báthory Miklós váci püspök (1479-1506) emlékezete*, szerk. HORVÁTH Alice, Vác, 2007. – az alábbiakat írja: „Meg lehet kérdezni, vajon a könyveket annyira kedvelő Báthory mit szólt a nyomtatott könyvekhez, az első nyomtatott missáléhoz, ad »usum dominorum ultramontanorum, Verona, 1480. aug. 27.« És a breviáriumhoz »1480 Velence? «” (11.) A kérdéshez rendelt lábjegyzet (29.) pedig a szerző egy kéziratban lévő tanulmányára hivatkozik; címe: *Első liturgikus könyveink*.